

УДК 002.8.30

Л.Г. Конотоп

ОСНОВНІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті аналізуються головні проблеми методології дослідження в сучасному релігієзнавстві. Надано дефініції таким поняттям, як «релігієзнавча парадигма», «релігієзнавчий метод», «релігієзнавча методологія»; розкриті основи системної методології в релігієзнавчих дослідженнях.

Ключові слова: методологія, парадигма, система, метод, діяльність, ціле – покладання, релігія, соціум

Вступ

Сьогодення України потребує осмислення багатьох процесів, що відбуваються в нашому соціокультурному просторі. Йдеться про політичні, соціальні, релігійні зміни та процеси, які є характерними для сучасності. Наявність багатьох релігій в українському соціумі неодмінно призводить до питання про те, яка саме з них є істинною. Для тих, хто сповідує, наприклад, православ'я, природним є вважати цю релігію єдиною вірною, правильною, а всі інші релігії – неправильними. Питання про істинну віру, безперечно, знаходиться поза компетенцією науки, спроби створити синкретичну релігію не призвели до жодних результатів. Що стосується методології дослідження конфесій, релігійних явищ і процесів, то вона потребує детальної розробки. Впродовж людської історії релігія завжди була важливим джерелом для формування культури кожного конкретного народу. І в сьогоденні, не зважаючи на втрату людиною значення світоглядних орієнтацій, не слід говорити про те, що релігія стала менше впливати на інші галузі життя соціуму. І дослідження релігії, і викладання релігієзнавства зберігають свою актуальність. Така актуальність є характерною для України в тому плані, що попередня – радянська ідеологія була замінена на релігію. Знання, які надає релігієзнавство та суміжні дисципліни має й практичну функцію. Сучасна людина повинна усвідомлювати сутність конфесій, релігій, процесів та явищ, що мають релігійне забарвлення. Для цього й необхідними постають дослідження методологічного плану, які й дозволять виявити головні релігійні сенси, положення і *modus vivendi*, в цілому.

Ступінь розробленості проблеми

Методологія релігієзнавства як така привертала і привертає увагу багатьох дослідників. Перш за все, слід виділити праці російських вчених М.Бахтина, Б.Бессонова, Арініна, Краснікова, П.Гайденко та ін., які займалися цією проблематикою. Що стосується українських вчених, то, на жаль, вийшла тільки праця «Теоретико-методологічні проблеми релігієзнавства» у Слов'янську, у 2005 році [3]. Якщо звернутися до надбань західноєвропейських вчених, то дослідницьку увагу необхідно зупинити на працях М.Бубера, П.Бурдьє, Г.-Г.Гадамера, В.Гумбольдта, Ж.Дерріди, Е.Дюркгайма, К.Леві-Брюля, Б.Малиновського, М.Мюллера, Р.Отто, М.Фуко, М.Еліаде та ін. Великий пласт літератури по цій проблематиці, дійсно, існує, але й дотепер залишаються дискусійними питання, що стосуються методології релігієзнавства, взаємовідносин релігієзнавства з природничими і соціальними науками. У певній мірі, це пов'язано з неоднозначним розумінням

сутності людини в філософії, імперативів суспільного руху, смислу та призначення історії, зростанням нормативно-ціннісної орієнтації всіх гуманітарних наук, у тому числі й релігієзнавства, а також їх роллю у прийнятті соціально-значущих рішень. **Метою статті** є побудова та обґрунтування методологічних засад дослідження сучасного релігієзнавства.

Основна частина

Сьогодні актуальними постає міждисциплінарний підхід, інтегративна функція гуманітарних наук як така. Реалізувати ці підходи та функції може тільки людина. Проблема людини належить до числа вічних філософських проблем, від рівня її постановки та вирішення залежать особливості того чи іншого напрямку філософії. Але, якщо в процесі історичного руху до філософських розмислів про людину надихали світоглядні й науково-пізнавальні фактори, то сьогодні це диктується глобальними наслідками людської діяльності, соціально-релігійними і політичними протиріччями, розгортання яких негативно віддзеркалюється на життєдіяльності людства. Причини багатьох проблем мають антропогенний характер. Усвідомити сутність людини нашої доби, її потреби та інтереси, ціннісний ґрунт діяльності – це означає зрозуміти характер соціального буття, ті суб'єктивні фактори, які визначають його. Багатомірний світ людини передбачає цілісний, системний підхід, розкриття його космічних, соціальних, психологічних, релігійних, культурних характеристик в єдності. Саме тому особливого значення в методології релігієзнавства набуває аналіз комунікативних процесів, феномену діалогічності та специфіки інтерпретацій різноманітних релігійних текстів, творів мистецтва на релігійну тематику.

До методів, що використовуються в релігієзнавстві належать: типологічний аналіз, компаративний аналіз, генетичний аналіз, структурно-функціональний аналіз і системний. З точки зору предметних зв'язків релігієзнавство репрезентує достатньо новий, міждисциплінарний напрям. Слід зазначити, що релігієзнавство знаходиться на стику філософії й культурології, а також активно взаємодіє з історією, етнологією, соціологією, теологією та ін.

Дослідницьку увагу привертає метод астроархеології, який винайшов англійський астроном Д.Н.Лок'єр. Взагалі, й археологія, астрофізика, геологія, астрономія відіграють важливу роль в уточненні часу існування тих чи інших релігійних пам'яток, періодів існування тих чи інших вірувань та ін.

Необхідно підкреслити, що емпіричними є соціологічні методи дослідження релігії – такі, як експеримент, інтерпретація, опитування, контент-аналіз та ін.

Головним у релігієзнавстві є гуманітарний підхід. У цьому підході дослідник відволікається від існування дійсних релігійних об'єктів, інтерпретує релігійний досвід, тому що в ньому реалізується та чи інша система цінностей. Основним критерієм правильності інтерпретації є наявність теоретичного ґрунту. Побудова теоретичного плану повинна не містити протиріч та пояснювати на конкретній моделі якомога більш широке коло явищ саме з цієї галузі. Коли ж йдеться про інтерпретацію, що надається у відповідності до певних релігійних догматів, то тут ми маємо справу з традиційними методами.

На нашу думку, одна з ґрунтовних методологічних позицій висвітлена К.-Г.Юнгом у праці «Психологія східних релігій»: «... хотів би звернути увагу читача на доволі суттєву різницю між дисертацією з психології й священним текстом. Вчений достатньо легко забуває про те, що об'єктивний аналіз матеріалу, очевидно, надає великого збитку його емоційній стороні у неперевірено великих масштабах. Науковий інтелект є нелюдським і не може собі дозволити бути іншим; він не в змозі позбавитися такої безцеремонності, хоча наміри у нього найкращі. Психолог, який аналізує священний текст, повинен, принаймні, усвідомлювати, що такий текст висвітлює безцінний релігійний і філософський скарб, який не повинні чіпати своїми руками профани. Хочу зізнатися, що й сам відважився аналізувати такий текст лише тому, що знаю та ціную його переваги» [7, с.123-124].

Слід погодитися з точкою зору К.-Г.Юнга щодо оцінки сакральних текстів як «безцінного релігійного і філософського скарбу», але водночас необхідно зазначити, що «нелюдський науковий інтелект» серед інших своїх чеснот має й таку, як добросовісність. Звідси, якщо значущість емоційних факторів для адекватного розуміння текстів виявлена та зафіксована, то при проведенні логічного аналізу вона буде враховуватися та вивчатися. При цьому, якщо науковий інтелект стикається з проблемами, які неможливо проаналізувати з точки зору раціональності, то сам він фіксує власну обмеженість, розмежовує сфери раціонального й ірраціонального. Науковий інтелект «входить» у галузь ірраціонального зі своїми методами, але він віддає собі звіт у тому, що ці методи є не зовсім адекватними.

Необхідно підкреслити, що ми стикаємося з важливою методологічною проблемою – при ототожненні з релігійною традицією й при дистанціюванні від неї: або об'єктивність страждає через суб'єктивності позиції, або виникає загроза фальсифікації. Позбавитися цієї поляризації можна при умові, якщо питання про істинність тієї чи іншої релігії виносяться за дужки. Претензії на істинність не перевіряються, а описуються разом із методами, що пропонують самі ці релігії для власної ж верифікації. Наприклад, Крішна в «Бхагавад гіте» наполягає на тому, що досягнути Його таким, як Він є можливо тільки в процесі відданого служіння», а методом цього відданого служіння є постійні думки про Нього.

Підхід ученого – це безпристрасний підхід, незалежний від авторитету якої-небудь особистості і загальноприйнятих оцінок історичних подій, що мають відношення до релігії. Вчені та конфесійні авто-

ри, у певному розумінні, протистоять одне одному. Напруга між духовними авторитетами і вченими, у тому чи іншому вигляді, присутня у всіх релігійних конфесіях. Хоча будь-яке вірування формально визнає право на існування і роль науки, остання неминуче турбує ці вірування, оскільки всі течії й релігійні рухи мають й повинні мати знання про історичну ситуацію, в якій складалася та розвивалася конкретна релігія.

Богословська думка нав'язує власне бачення історії, коли прагне впливати на підростаючу генерацію та виконує власну місію у світі в межах традиційних уявлень. У всіх релігіях дослідницька діяльність вчених викликає напруження в думках віруючих. Незалежний спостерігач може виявити, що поляризація серед вчених призводить, скоріше, до діалектичної опозиції, ніж до взаєморозуміння між людьми. Вчений і теолог – два учасника процесу, в якому мирне вирішення цієї напруги відбувається постійно. В кінці кінців, вчені потребують ортодоксів і прагнуть повернути увагу до своєї праці. Їм потрібні притчі та конкретні тези встановленої доктрини, що беруться з богословських творів. Дослідникам релігійних рухів вони необхідні як критерії, що дозволяють встановити тотожність груп, чия історія досліджує наука. Твори ортодоксів слугують точкою відліку для вчених. У свою чергу, ортодокси – це головні читачі праць представників науки.

Для того, щоб розібратися в цих питаннях, на нашу думку, необхідно дотримуватися непорушного принципу будь-якого дослідження – принципу системної методології. У свою чергу, для того, щоб цей принцип постав фундаментальним та функціональним, необхідно осмислити сутність таких понять, як «методологія», «системна методологія», «метод».

Релігієзнавчий метод – це сукупність дослідницьких прийомів, методик та операцій, що використовуються для досягнення дослідницьких завдань у відповідності до певної релігієзнавчої теорії й до певних принципів (методології) пізнання. Необхідно зазначити, що в такому підході реалізується зв'язок методу з методологією.

Релігієзнавча методологія – це сукупність висхідних принципів, якими керується релігієзнавець на різних етапах дослідження, розпочинаючи з визначення цілей певного дослідження та закінчуючи формулюванням висновків та узагальнень. У релігієзнавчій методології, на нашу думку, можна виділити три наступних рівня: по-перше, загальну для всіх наук філософську доктрину; по-друге, філософські основи, що є необхідними саме для релігієзнавства; по-третє, методологію, що є специфічною для релігієзнавства.

В такий спосіб, системну методологію сучасного релігієзнавства створюють ті сфери наукового пошуку, які об'єктивно ідентифікують предмет дослідження, вказують на його аспекти та засоби, формулюють принципи і правила систематизації знання та критерії цінності.

Іншими словами, системна методологія виконує чотири головні функції: визначення предмету дослідження (висхідні позиції у розумінні певного релігійного явища, його ставлення до інших явищ, відсторонення від них); визначення мети дослі-

дження; розробка системи методів для конкретного дослідження; обґрунтування відповідності результатів проведеного дослідження поставленим меті та завданням.

У відповідності до розробленої системи, ми пропонуємо й певні методи дослідження: діалектичний метод, компаративний метод, структурно-функціональний, історичний та ін. Безперечно, в межах однієї статті неможливо розкрити методологію релігієзнавства як таку, але, що стосується методів та прийомів релігієзнавчого дослідження, то можна говорити про такі засоби релігієзнавчого аналізу, які найбільше розроблені та позитивно зарекомендували себе на практиці й які дотепер можуть бути використані в процесі вирішення аналогічних завдань. Таким чином, в цьому випадку, йдеться про зв'язок із парадигмальним підходом. Під парадигмальністю розуміються визнані наукові досягнення, які впродовж певного часу надають модель постановки проблемних рішень й які є «джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів рішення» [4, с.31]. До непарадигмальних належать нетрадиційні способи пізнання релігійної діяльності, що не вписуються в рамки загальноприйнятих концептуальних схем, проблемних ситуацій та стандартів їх вирішення. Вони «розривають» канони існуючих теорій, понять та уявлень, вимагають нових підходів та методів релігієзнавчого пошуку.

Релігієзнавча парадигма – це сукупність ідей і теорій, що розроблялися різними мислителями в різні часи, що присвячені одній спільній проблематиці – дослідженню релігій і розглядаються як певні зразки вирішення дослідницьких завдань. Наприклад, порівняльно-історична парадигма (компаративний аналіз) – це теорія виникнення релігій та тенденції змін у них із стародавніх часів до сьогодення (історія релігій); системно-структурна парадигма – розгляд релігій як системи рівнів та аспектів у статистиці; антропоцентрична парадигма як розгляд усіх релігійних проблем кризь призму особливостей людини, яка характеризується когнітивно-комунікативною системою, що визначає всі різновиди людської діяльності, в тому числі й релігійної. Антропоцентризм – це й принцип, й постулат, й концепт системної методології, він включає особистість в об'єкт науки про релігію як такої концепції, що дозволяє інтегрувати різноманітні й відносно самостійні релігійні явища. В якості другого принципу й головного методологічного постулату слід виділити діяльнісний, оскільки діяльність виступає як універсальна форма буття людини в світі. Окрім універсальності, важливого значення набуває діяльність як така, що пояснює модель сфер людської активності. Діяльність – це процес людської активності в її взаємодії зі світом, з оточуючим довкіллям, метою якого є досягнення певних цілей (цілепокладання), а тому поза людською діяльністю не існує ані сама релігія, ані її дослідження. Процес пізнання – це діяльність, що спрямована на отримання об'єктивних і точних даних про сутність речей та явищ оточуючого світу, про закони природи і суспільства [5, с.554], згідно праксеології (розділ філософії, що розглядає загальну теорію діяльності) й

праксеології науки (розділ філософії, предметом якої є дослідження науки як діяльності).

Третій принцип і постулат релігієзнавчої методології – системний. Йдеться, по-перше, про репрезентацію об'єкту, явища і т.п., які досліджуються у вигляді цілісної системи, що має системні якості та про проведення певних операцій з цим об'єктом-системою; по-друге, багатоаспектне описування одного й того самого об'єкту, тобто виділення у ньому різних предметів-систем, що знаходяться у взаємопов'язаності з різними науковими галузями й наступна синтеза результатів такого багатопредметного дослідження; по-третє, установка на системність мислення дослідника та розрізнення об'єкту-феномену і об'єкту-системи, тобто виявляється модель цього об'єкту-феномену. Центральним поняттям системного, а точніше – системно-діяльнісного аналізу є концепти «система» і «структура».

В якості четвертого постулату необхідно виділити дискурсивність пізнавальної діяльності. Визначення дискурсу як опосередкованого пізнання сформулювалося ще в добу Античності. Сам термін «дискурсивний» використовує Тома Аквінський, який вважав, що дискурсивний інтелект – це такий, в якому одне пізнається через інше. У нашому випадку дискурс репрезентує цілеспрямоване мислення дослідника, в процесі якого народжується, формується та обґрунтовується нове знання про релігію, що стимулюється науковим концептом. Термін «концепт» використовується в цій статті в його первинному смислі «conceptus» – «поняття, уявлення», тобто, в такий спосіб, воно використовується й дотепер в філософії. «Концепт» (вперше у Г. Фреге) – це відносно «самостійна структурна компонента (загальне поняття) якої-небудь теорії» [-1; 2] або поняття, яке висвітлює сутність філософської теорії, але не в тому значенні, у якому цей термін використовується в когнітивістиці. У логіці до ідеї концепту, дійсно, близько підійшов Г.Фреге [6], який розкриваючи структуру імені або знаку на прикладі використання індивідом знаку «плюс», розрізнув математичну функцію складування («об'єктивну» математичну сутність); знак складування «+» (лінгвістичну сутність); «смысл» цього знаку («об'єктивну» абстрактну сутність, що є подібною до функції) та ідею у свідомості людини, що асоціюється з цим знаком. «Асоційована ідея» Г.Фреге, на нашу думку, є достатньо близькою до сучасного розуміння концепту як індивідуального, узагальненого образу якої-небудь речі, якого-небудь об'єкту. «Асоційована ідея» утворюється на ґрунті специфічного індивідуального досвіду й є сутністю, що виступає як індивідуальна для кожної людини.

Окрім того, й інше поняття – поняття «дискурс» теж має багато рівнів осмислення. Так, наприклад, відомий дослідник Ц.Тодоров наголошує [8; 9], що між системою мови, її мовною реалізацією існує деякий третій простір, який дослідник й іменує «безоднею невизначеності», а сучасна наука – «дискурсом».

Висновки

Всі вищезазначені принципи і постулати є пов'язаними логічно і взаємообумовленими і цей

зв'язок є настільки органічним, що дозволяє ввести супер-концепт, що синтезує постулати і водночас є стрижнем системної методології релігієзнавства. Комунікативна ситуація як супер-концепт співвідноситься зі знанням про комунікативну діяльність. Усі підструктури, що містять у собі комунікативно-регулятивну інформацію, утворюють органічну єдність, щільно взаємодіють, а ті конфігурації, що створені ними є суто індивідуальними і гранично динамічними. Для моделі наукового знання, що акцентує змістовну специфіку тексту вводиться супер-концепт – епістемологічна ситуація як сукупність взаємопов'язаних ознак пізнання в єдності його методологічного, аксіологічного, рефлексивного та ін. постулатів. Ці постулати доповнюються ще наступними: тотожність і розрізнення; парадигми і синтагматика; діахронія і синхронія; час-простір. Онтологічна компонента пов'язана з предметним змістом знання, тобто науковим осмисленням явищ світу (природи, людини і соціуму), що має висвітлення в системі висхідних, головних і уточнюючих понять. Методологічна компонента характеризує пізнання з точки зору способів отримання, розвитку та обґрунтування наукового знання, а також його

вияву у змістовно-логічних формах понять, категорій, ідей, концепцій та ін. Аксіологічна компонента співвідноситься з оціночною природою пізнання, виявляє моральнісні засади мислителя.

Список літератури

1. Канке В.А. Философия науки. Краткий энциклопедический словарь. – М.: Омега – Л, 2008. – 328 с.
2. Канке, В.А. Основные философские направления и концепции науки. – 3 изд. М.: Логос, 2008. – 400 с.
3. Конотоп, Л.Г. (гол. ред.) Теоретично-методологічні засади сучасного релігієзнавства. – 3б. праць. – Слов'янськ: Вид-во Слов'янського пед. ун-ту, 2005. – 234 с.
4. Кун, Т. Структура научных революций. М.: «АСТ», 2003. – 605 с.
5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. – Т.2.– М.: Мысль, 2010. – С.554
6. Фреге, Г. Избранные работы. – М.: Мысль, 1996. – С.45 – 56.
7. Юнг, К.-Г. О психологии восточных религий и философий. – М.: Медиум, 1994. – 258 с. С.123-124.
8. Todorov, C. Symbolisme et interpretation. – P.: ROUGIER V. EDITIONS, 1973. – P.27 – 78.
9. Todorov, C. Les genres du discours. – P.: ROUGIER V. EDITIONS, 1978. – P.20 – 81.

Л.Г. Конотоп

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ МЕТОДОЛОГИИ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье анализируются основные проблемы методологии исследования в современном религиоведении. Предоставлено дефиниции таким понятием, как «религиоведческая парадигма», «религиоведческий метод», «религиоведческая методология»; раскрыты основы системной методологии в религиоведческих исследованиях.

Ключевые слова: методология, парадигма, система, метод, деятельность, целеполагание, религия, социум.

L. Konotop

KEY ASPECTS OF THE RELIGIONS STUDIES RESEARCH METHODOLOGY

This article analyzes the main problems of research methodology in contemporary religious studies. Provided by definition a term such as "religious paradigm", "method in religion", "methodology in religion"; revealed foundations of systematic methodology in religious studies.

Keywords: methodology, paradigm, system, method, activity, laying instrumentally, religion, society.

УДК 001:891

В.І. Онопрієнко
М.В. Онопрієнко

ТЕХНОГЕННЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ТЕХНОГЕННА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ОЗНАКИ, ЕВОЛЮЦІЯ, РИЗИКИ, СТРАТЕГІЯ КОНТРОЛЮ

Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України

Анотація. Проводиться аналіз понять «техногенне суспільство» і «техногенна цивілізація» та відзначається, що новою стратегією контролю суспільства ризиками нестримного науково-технічного розвитку стає в розвинених країнах (насамперед, у Німеччині) так звана концепція оцінки техніки («Technology Assessment»).

Ключові слова: технічне суспільство, техногенна цивілізація, техніка, суспільство знань, культура.

Вступ

Поняття «техногенний» з'явилося в науковій літературі близько 15 років тому. В даний час воно набуло широкого поширення: «техногенний світ», «техногенне суспільство», «техногенна цивілізація». Вперше поняття «техногенна цивілізація» було введено В.С. Стьопінін в 1989 г. [9]. Він вважає, що передумови техногенної цивілізації слід шукати в епоху античності, коли почалося становлення демократії античного поліса, різних філософських систем і прообразів науки. Примітно, що він відносить демократію до необхідних складових техногенного суспільства, тобто розглядає сприятливе політико-правове середовище як стимул для суспільного розвитку.

Постановка завдання

У зв'язку із веденням техногенної цивілізації виникла ціла родина понять, які нині широко використовуються і взаємодіють з конкуруючими поняттями теорій знаннєвого та інформаційного суспільства. Це зобов'язує більш точно і конкретно розібратися з поняттєвою базою цих теорій.

Основна частина

Генетичним базисом поняття «техногенний» є техніка і технології, які надають вплив на соціум, біосферу і людини.

У більшості робіт поняття «техногенний» прирінюється за значенням до понять «технічний»,